

ГЕТЬМАН ІВАН ВИГОВСЬКИЙ – ПОЛІТИК, ДИПЛОМАТ, ПОЛКОВОДЕЦЬ

Висвітлюється дипломатична, військова діяльність Івана Виговського, видатного державного творця та діяча Української козацької держави, активного продовжувача політики гетьмана Богдана Хмельницького.

Ключові слова: гетьман Іван Виговський, політик, полководець, творець України-Гетьманщини.

Освещается дипломатическая, военная деятельность Ивана Выговского, выдающегося государственного создателя и деятеля Украинского казачьего государства, активного продолжателя политики гетмана Богдана Хмельницкого.

Ключевые слова: гетман Иван Выговский, политик, полководец, создатель Украины-Гетманщины.

The article concerns diplomatic and military activity of Hetman Ivan Vyhovsky. He was prominent state creator and active leader of Ukrainian Cossack State who tried to follow the polity of Hetman Bohdan Khmelnytsky.

Key words: Hetman Ivan Vyhovsky, politician, the creator Ukraine-Hetmanshchyna.

Процес національного відродження, що охопив нашу країну з кінця ХХ ст., повернення із забуття багатьох імен державних, військових і політичних діячів – усе це дає можливість наново переосмислити минуле України, без глибокого пізнання якого неможливо виробити вірні орієнтири на майбутнє. Часто на хвилі визначних подій тієї чи іншої епохи виринали талановиті постаті, які виділялись із маси народу, справляли відчутний вплив на хід історичного розвитку. Такою особистістю, без сумніву, був визначний діяч Української держави середини ХVІІ ст. полководець, дипломат, герой Визвольної війни українського народу Іван Виговський.

Значна кількість публікацій ХІХ – початку ХХІ ст. охоплює військово-політичну діяльність Івана Виговського як генерального писаря, гетьмана, визначного полководця України у 1649-1664 рр.

Рудий Василь Ананійович, кандидат історичних наук, доцент, Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів.

Протягом останніх років вийшли змістовні праці Б. Сушинського, А. Бульвінського, Ю. Мицика, М. Пасічника. У різних регіонах України проведено ряд наукових конференцій, присвячених діяльності політичного лідера середини XVII ст. [1].

Метою автора було розкрити становлення Виговського як військового, державного діяча спочатку в ролі помічника гетьмана Хмельницького, пізніше як гетьмана України, котрий прагнув сконсолідувати українські землі та встановити сильну авторитарну владу.

Іван Виговський проявив себе гідним учнем геніального воєначальника, засновника Української козацької держави – Богдана Хмельницького.

Виговський як військовик сформувався у другій половині 40-х років XVII ст. Свою військову кар'єру він розпочав у кварцяному війську Речі Посполитої “товаришем” гусарської хоругви, тобто рядовим шляхтичем – професійним вояком армії Речі Посполитої. Служив він тоді у війську ротмістра козацької хоругви (загін у 100 кіннотників) Ю. Голуба, який із вибухом Національно-визвольної війни залишився на боці Речі Посполитої у полку белзького каштеляна А. Фірлея [2, 141, 164]. Тоді ж Виговський відзначився у боротьбі проти “ворога святого Хреста Господня”, тобто турецько-татарської агресії, і став командувати козацькою хоругвою [3, 165–168].

Невідомий автор польськомовної “Віршованої хроніки” (1682) вказував на його розум, вольовий, бійцівський характер, який виявився ще в юнацькі роки, коли майбутній гетьман, працюючи у київській канцелярії, “мусив добре володіти як язиком, так і кулаком, маючи часті сутички з супротивниками, щоб не вилетіли зуби” [4, 84 зв]. У другій половині 30-х років Виговський працював писарем у луцькому міському суді, а згодом – намісником староства. У 1638 р. – писарем при Яцку Шемберкові, комісарові Речі Посполитої над Військом Запорізьким у 1638–1648 рр. Тоді ж Виговський познайомився з Богданом Хмельницьким, генеральним писарем Війська Запорізького, під час переговорів на Масловому Ставу [5, 9].

На початку Національно-визвольної війни ротмістр Виговський, перебуваючи у війську гетьмана коронного Миколи Потоцького, брав участь у битві на Жовтих Водах. У бою біля Княжих Байраків 16 травня 1648 р. Виговського було поранено. У непритомному стані його полонив якийсь запорожець і продав татарину за поганенького коня. Б. Хмельницький “викупив Виговського за одну кобилу”, і спершу він був прикутий до гармати та певний час знаходився в ув'язненні [2, 142; 3, 151]. Гетьман, організовуючи уряд, запросив бранця у свою канцелярію, і той дав присягу на вірність повсталим.

Перейшовши на бік українського війська, Виговський служить особистим писарем гетьмана. З квітня 1649 р. І. Виговський, як генеральний писар Війська Запорізького, нарівні з гетьманом Хмельницьким включається в переговори з іноземними послами [5, 14]. У Реєстрі Війська Запорізького, складеному наприкінці 1649 - на початку 1650 рр. за активної участі Виговського, він згадується одноосібним генеральним писарем [6, 133].

За короткий період Іван Виговський значно розширює склад Генеральної канцелярії. І. Крип'якевич відзначав, що Виговський “організував державну канцелярію, яка прийняла все діловодство, як у внутрішньому правлінні, так і в закордонних справах...”. За Б. Хмельницьким зберігався “контроль основних державних справ, а їх виконання, в тому числі все листування, він довірив Виговському” [7, 6, 18–21]. Сюди стікалася військово-політична інформація з усіх кінців України і зарубіжних країн, тут приймалися важливі рішення, які поряд з військовими перемогами визначили долю Національно-визвольної війни українського народу. Нерідко Виговський писав лист чи універсал від імені гетьмана, а Хмельницький тільки ставив підпис. Не випадково польська агентура доносила: “Виговський керує геть усім і сам без Хмельницького відправляє послів” [8, 444].

Збереглися й універсали та листи, видані особисто писарем Виговським. Таких документів тільки з часів Національно-визвольної війни дійшло понад 25. Що

стосується документації Виговського-гетьмана, то дослідник А. Бульвінський нарахував щонайменше 136 документів [9, 84].

Виговський також відігравав провідну роль у формуванні розвідки та контррозвідки при уряді України-Гетьманщини. Інформатором писаря був татарський товмач великого візиря Сефер Кази-аги. Під час сепаратних польсько-кримських переговорів під Кам'янцем-Подільським у грудні 1653 р. він передав генеральному писарю відомості про їхній зміст [10, 157, 159]. Варто вказати на ханського писаря, поляка за походженням, агента Виговського, котрий писав: "...а ещё де Ивану он друг, потому что посылает он, Иван, подарки почасту" [11, 590]. У Стамбулі також агентом був серб Микола Маркевич, посланий писарем до Туреччини наприкінці 1653 р. [11, 580]. Дипломат Речі Посполитої доповідав з Чигирини на початку 1651 р. про те, що через канцелярію Виговського "Хмельницький знає про все, що робиться у Варшаві, і має таких, котрі доповідають йому про найменші події" [8, № 142]. Інформатором Виговського був і Теодосій Томкевич, грек за походженням, львівський купець і міщанин. Він же брав участь у дипломатичних контактах українського уряду з урядами Речі Посполитої і Швеції (1658 р.). Інший грек, Остафій Астаматій (Стаматі, Стомателло), керівник митної служби у Богдана Хмельницького, діяв як агент Виговського у 1654–1656 рр. [12, 665]. 9 вересня 1654 р. Виговський сповістив царя про те, що послав "своего человека для прове́дывания в землю Мултянскую, Венгерскую, Турскую для всяких вестей подинных" [13, 817]. Під час переговорів з московським послом Л. Лопухінін у Чигирині 17 січня 1656 р. Хмельницький і Виговський розповіли йому про новини з Польщі: "...прислали грамотки наши друзья из Польши" [11, 392]. Виговський часом згадував про своїх друзів із Польщі, Литви, Білорусі, а також Волині й Полісся, котрі інформували уряд України про плани польської дипломатії, про наміри султана, кримського хана, молдавського господаря та ін. [14, 402]. Агенти повстанців активно діяли у

Львові, Кам'янці-Подільському, Перемишлі, Кракові, Варшаві, Відні, Брно й інших містах.

Не було якихось розходжень у зовнішньо-політичному курсі генерального писаря і гетьмана. Так, Виговський заявляв московським послам: "А то де вы и сами видите, что гетман и лутчие люди Войска Запорожского мне верят во всем" [14, 222]. У ході переговорів з послами писарю відводилась роль буфера, провідника поступливішої лінії, що справляло відповідне враження на іноземних дипломатів. Такий імідж Виговського дозволяв краще пізнати наміри протилежної сторони, виявити її агентурні зв'язки, а це створювало додаткові можливості для дипломатичного маневру.

Яскраво проявляється військово-дипломатична діяльність Виговського у роки Визвольної війни. Він супроводжував Богдана Хмельницького в його переможних походах 1648–1649 рр. на Пилявці, Львів, Замостя, Збараж і Зборів.

У 1650 р. Виговський брав активну участь у переговорах з венеціанськими, молдавськими та московськими послами [15, 236, 239, 245].

1651 р. Виговський бере участь у берестейському поході. Після зрадницького відступу союзників-ординців і захоплення ханом гетьмана Хмельницького у полон Виговський проявив себе енергійним і досвідченим полководцем і дипломатом. Внаслідок активних дій Виговського (знищення під Павлолуччю, Чудновим і на Уманському шляху понад 8 тис. ординців) було звільнено з татарського полону Б. Хмельницького [14, 110–112]. Гетьман разом із генеральним писарем, Іваном Богуном та іншими заходився формувати нове військо для відсічі полякам, які після перемоги під Берестечком просувалися у Наддніпрянську Україну. Відбуваються жорстокі бої під Білою Церквою, у ході яких повстанцям вдалося зупинити ворожу навалу. Завдяки дипломатичній активності Хмельницького та Виговського 28 вересня 1651 р. був підписаний Білоцерківський договір.

1652 р. приніс Україні реванш за поразку під Берестечком – перемогу під Батогом (2 червня 1652 р.). У цій битві поруч із Хмельницьким брав

участь Виговський, який відправив свого листа до московського царя з повідомленням про значну перемогу. Після успішної битви стало реальним вирішення справи з династичним шлюбом гетьманича та дочки молдавського господаря Лупу і встановлення українсько-молдавського союзу. Виговський успішно провів дипломатичний шлюб Тимоша Хмельницького та Роксанди Лупу [16, № 366].

У 1653 р. Хмельницький та Виговський ведуть активне листування з царським урядом, московським патріархом Никоном, приймають посольства щодо створення українсько-московського військового союзу.

У січні 1654 р. до Переяслава прибуває посольство на чолі з боярином В. Бутурліним. Рік пройшов під знаком інтенсивних українсько-московських зв'язків, у ході яких поступово викристалізувались форми конфедерації двох держав. Активну роль у заходах зі створення коаліції проти Речі Посполитої бере Іван Виговський.

Договір 1654 р., на основі якого відбулося об'єднання України і Московської держави у своєрідну конфедерацію, був у цілому рівноправним і взаємовигідним, але водночас – незавершеним і короткотривалим (де-факто він був грубо порушений царським урядом підписанням Віленського перемир'я з Річчю Посполитою восени 1656 р., формально був денонсований українським урядом підписанням Гадяцького договору у вересні 1658 р., а після підписання Юрієм Хмельницьким Переяславського договору 1659 р. московський уряд видає саме останній документ за нібито оригінал договору 1654 р.).

У 1654–1655 рр. відбувся похід на Західну Україну. Вирушивши з-під Білої Церкви, українська армія Хмельницького разом із корпусом московської армії Бутурліна 25 вересня 1655 р. обложила Львів. Союзники розгромили війська Речі Посполитої під Городком, що забезпечило визволення Західної України. Хмельницький ухилився від кровопролитного штурму Львова, що завдало б тяжких втрат як його війську, так і українському населенню міста, і вступив із

магістратом у тривалі переговори [17, 193–210]. До нашого часу дійшло 14 листів гетьмана та 9 листів Виговського до магістрату, написаних під час облоги Львова, які містять пропозицію капітуляції [16, № 65; 18, № 328–341]. У ставці Хмельницького проводилися переговори з представниками львівського магістрату. 7 жовтня на відмову послів капітулювати Виговський виголосив промову, яку завершив словами: “Доки козацька шабля засягла, там і козацька влада мусить бути” [16, 750]. Врешті-решт, взявши викуп зі Львова, Хмельницький припинив облогу. Восени 1655 р. його армія дійшла до берегів Сяну і Вісли. Війська наказного гетьмана Данила Виговського взяли Люблін.

Після одержання звістки про появу в тилу кримських татар – союзників Речі Посполитої – Б. Хмельницький пішов назустріч ханові Мегмед-Гірею IV. 19–22 жовтня 1655 р. українсько-московські війська розгромили ординців під Озерною, внаслідок чого кримський хан не наважувався втручатися в українські справи аж до 1656 р. Проте у період найбільших успіхів московських та українських військ проти Речі Посполитої (визволення Білорусі, Західної України, взяття Вільнюса, облога Риги) царський уряд здійснив злочинний прорахунок у зовнішній політиці, що надалі тяжко вдарило по Україні. Були припинені військові дії проти Польщі та Литви і оголошена війна Швеції, а це дало змогу Речі Посполитій зміцнитися і згодом перейти у контр-наступ на сході, що звело нанівець результати українського-московського походу 1654–1655 рр. Українські представники у Вільно (3 листопада 1656 р.) не були допущені до наметів, де велися переговори московських і польських дипломатів, їх навіть не повідомили про умови встановленого перемир'я. Це було першим глибоким порушенням договору 1654 р. і викликало закономірну тривогу й гостре невдоволення уряду України [19, 179–182].

У цей час Чигирин став одним із найактивніших центрів європейської політики, де приймалися та відправлялися посольства з різних країн (Московська держава, Річ Посполита, Швеція, Австрійська і

Османська імперії, Кримське ханство, Молдавія, Валахія, Трансільванія, Бранденбург та ін.).

В останній рік життя гетьмана, коли той був тяжко хворий, саме Виговський перебрав на себе державне управління. Про це виразно свідчить посол шведського короля Карла X Густава Г. Лільєнкрона, котрий вів переговори з Виговським 12 червня 1657 р. [13, 102] і донесення у Москву послів Ф. Бутурліна та В. Михайлова від 14 червня [11, 562].

У своїй дипломатичній діяльності Виговський спирався на гроно видатних українських дипломатів (Юрій Немирич, Силуян Мужилівський, Іван Груша, Іван Ковалевський, Данило Оліверберг та ін.). У результаті активної дипломатичної діяльності була створена антипольська коаліція України з Трансільванією, Швецією та Бранденбургом. Було досягнуто згоди партнерів по коаліції на входження до України після перемоги всіх західноукраїнських земель по Віслу, а також Південної Білорусі.

6 серпня 1657 р. Богдан Хмельницький дістав смертельного удару після звістки про самовільний відхід з Польщі корпусу Ждановича та поразку трансільванських військ під Меджибожем. За словами Літописця, він завершив “у Чигирині, так і не докрутивши військової машини війни з поляками, своє великотрудне і великопечальне життя” [20, 145].

Смерть гетьмана неухильно потягнула за собою дестабілізацію, посилення боротьби різних політичних угруповань, чим не без успіху намагалися скористатися сусідні держави. Гостро постала проблема спадкоємця великого Богдана. За життя Хмельницький прагнув зробити владу гетьмана спадковою. Після загибелі Тимоша Хмельницького залишився шістнадцятирічний Юрій. Але “до булави треба голови”, і неповнолітній, малодосвідчений і слабвольний Юрій Хмельницький зовсім не підходив до ролі гетьмана. Власне, він і сам в одному з листів зазначав: “Я молодший літами і слабший розумом, ніж пан Виговський” [5, 36]. Б. Хмельницький вбачав у Виговському регента при своєму малолітньому синові. Ця позиція гетьмана несла небезпечний

зародок конфлікту, що з'явився у владі ще за його життя.

Після смерті Б. Хмельницького 23–26 серпня в Чигирині було скликано старшинську раду. На ній Юрій Хмельницький відмовився від гетьманської булави, а Виговський продовжував керувати Українською державою. Певний час Виговський титулувався тільки як “чигиринський гетьман”, про що свідчить його універсал від 8 вересня 1657 р., даний Лазару Барановичу, чернігівському архієпископу, але частина старшини усвідомлювала ненормальність такого становища і воліла бачити Виговського повноправним правителем [4, 22]. Він, у свою чергу, відчув себе впевненіше і, продовжуючи політику Богдана Хмельницького, підписав 16 жовтня 1657 р. у Корсуні договір про військово-політичний союз України зі Швецією, що зміцнило міжнародні позиції Української держави. Швеція мала визнати Україну вільною державою і обороняти її незалежність [21, 153–154].

21 жовтня 1657 р. була скликана генеральна козацька рада у Корсуні, яка обрала Виговського повноправним гетьманом. На Корсуньську раду прибули послы від Швеції, Польщі, Австрії, Туреччини, Криму, Семигорода, Молдавії, Волощини. Але на цій раді не було представників Запорізької Січі та Москви, і це дало привід опозиції поставити під сумнів правочинність обрання Виговського очільником Української козацької держави.

І. Виговський став гетьманом тоді, коли міжнародне і внутрішнє становище України погіршувалось. Внаслідок невдач улітку 1657 р. розпадалася коаліція проти Речі Посполитої (трансільванський князь зазнав тяжкої поразки від польсько-татарських військ під Меджибожем і запросив миру, Бранденбург добився задоволення своїх вимог і під впливом меджибозької поразки Трансільванії схилився до замирення з Річчю Посполитою, Швеція мусила воювати вже не тільки проти Речі Посполитої, а й проти Московської держави і Данії). Річ Посполита і Кримське ханство готувалися до реваншу за поразки минулих літ. Московський уряд перейшов у наступ

проти суверенітету України, що видно вже з вимог, які привіз до Чигирин царський посол по смерті Б. Хмельницького [22, 546]. Царські воєводи розглядали Україну й Білорусь як провінцію Московської держави, що видно, наприклад, зі скарги Івана Нечая царю Олексію Михайловичу на військо В. Шереметьєва, котрий дозволив нападати на козацькі володіння, грабувати їх, чинити насильства [11, 179]. Посилилися небезпідставні чутки про обмеження царем вольностей Війська Запорізького. На внутрішню ситуацію в країні накладали свій тяжкий відбиток кривава війна 1648–1657 рр., посилення позицій української феодальної верхівки, що особливо гостро сприймалося селянством і рядовим козацтвом. Старшина прагнула зайняти в Гетьманщині місце шляхти, низи, своєю чергою, виступали проти цього.

У цих складних умовах Виговський намагався зберегти авторитет і престиж гетьманської влади. У закордонній політиці Виговський бажав утримати дружні стосунки з усіма сусідніми державами, не допускаючи жодної до особливої переваги. Він вважав, що система міжнародної рівноваги забезпечить Україні незалежність.

З Річчю Посполитою, від якої Україну відділяла нейтральна смуга між Случем і Горинню, на Корсунській раді було укладено перемир'я. Одночасно був поновлений Виговським союз із Кримським ханством і Туреччиною.

За рішенням Корсунської ради було послано посольство до Москви, яке мало привезти підтвердження царем Виговського на гетьманство, а також просити про збереження козацьких прав і вольностей.

Виговський домагався, щоб Москва ставилась до України як до рівноправної держави. “Нехай Великоросія буде Великоросією, Україна Україною – ми є військо непереможне,” – так відповів він московському послу на заяву про те, що нібито Україна – це “гілля, відламане від природнього кореня Великоросії” [21, 165].

Гетьман бажав, щоб царський уряд не втручався у внутрішні справи України, яка сама повинна

порядкувати військом, фінансами, соціальними відносинами, виступав проти запровадження царських воєвод в українських містах.

Після смерті Б. Хмельницького Москва вирішила використати ситуацію і розгорнути наступ на державність України, її суверенітет та автономний устрій.

Цар не визнав обрання І. Виговського, мотивуючи це поправкою до договору 1654 р., яку однобічно висунула Москва, потрібно було одержати спеціальний дозвіл у присутності царського представника. Тож з Москви вислали окольничого Б. Хитрова, який був присутній на новій козацькій Раді 7 лютого 1658 року в Переяславі. Вона втретє одногосно підтвердила обрання Виговського. Проте гетьману і старшині довелося погодитися на утримання московських воєвод за рахунок місцевих коштів у Чернігіві, Ніжині, Переяславі, Білій Церкві, Корсуні, Полтаві, Миргороді [23, 109].

Царський уряд активно втручається в соціальне протистояння і боротьбу старшин за владу, використовуючи складну ситуацію в Україні для посилення свого панування. Московією було підтримано заколот кошового отамана Якова Барабаша та полтавського полковника Мартина Пушкаря проти законно обраного гетьмана. Важливо відзначити, що Виговський шукав мирного порозуміння з опозицією, не хотів проливати кров, він вдався спочатку до блокади Запоріжжя і Полтави, не допускаючи туди зброю і харчові припаси.

25 січня 1658 р. із сорокатисячним військом Пушкар і Барабаш виступили проти Виговського. Вони розбили надіслані гетьманом війська під проводом полковників Івана Богуна та Івана Сербина. Тоді Виговський мобілізував полки, в яких було 20 тисяч козаків, приєднавши своїх нових союзників – татар, 40-тисячну орду на чолі з Карач-беєм. 15 травня заколотники були розбиті, з їхнього боку полягло 15 тисяч, серед них і Мартин Пушкар. Барабаша повісили. Запорожці втекли під захист московського війська [11, 122, 127; 16, 1920].

Так розпочалася в Україні кривава братовбивча війна, викликана боротьбою за гетьманську владу. Громадянська війна коштувала Україні 50 тисяч людських жертв, а татари, що прийшли Виговському на допомогу, вивезли з Лівобережжя багато ясиру [24, 40]. Почався розпад збройних сил України. Вперше протягом Національно-визвольної війни козацькі полки воювали один проти одного. Така обстановка в Україні була наслідком підступної, двоєдушної політики Москви, яка розпалювала і використовувала громадянську війну в Україні. Агенти царя доводили, що слід обмежувати владу гетьмана і старшини, завести по містах московських воєвод, піддати цілковито Україну під царя, який захистить народ.

У цих умовах гетьман приймає рішення розірвати союз із Москвою. Виговського підтримала більшість козацьких полковників, а також генеральна старшина, які добре розуміли антиукраїнську політику Москви. Разом із цією старшиною стояло і духовенство, яке противилося домаганням Москви скасувати обрання митрополита для Української церкви вільними голосами усіх архієреїв, а також підкорити українську церкву московському патріарху. Заможні міщани також стояли за незалежність України. Вони вже почали відчувати наступ Москви на магдебурію й інші їхні права.

Виговський зі старшиною виступили з міжнародним маніфестом, пояснюючи причини, що привели їх до цілковитого розриву з Москвою. “Москва готує нам ярмо неволі насамперед внутрішньою громадянською війною, а далі відкрито своєю зброєю, без усякого приводу з нашого боку”. У маніфесті зазначалося, що не українці розпочали нову війну, а лише змушені тримати “законну оборону та вдатися до сусідів з проханням про допомогу для своєї свободи” [13, 362–369].

Оскільки Швеція на той час припинила війни і формально замирилася з Москвою і з Польщею, Виговський зі старшиною та вище православне духовенство з митрополитом Діонісієм Балабаном прийняли пропозицію про союз з Польщею, яка,

будучи ослаблена безперервними війнами, прагнула знову приєднати козаків, обіцяючи Україні самостійність у межах Речі Посполитої. 16 вересня 1658 р. в місті Гадячі був укладений трактат про унію України з Польщею. Передбачалося, що на основі Гадяцької угоди буде утворений державний федеративний союз трьох вільних держав: Польщі, Великого князівства Литовського і Великого князівства Руського (тобто України), об'єднаних між собою тільки особою короля [11, № 85].

Виговський придушив першу хвилю виступів опозиції, але після Барабаша й Пушкаря висуваються московські маріонетки Безпалий, котрий проголошує себе гетьманом, Силка, що став наказним гетьманом та ін. У середині серпня 1658 р. розпочалася війна України проти Москви. Гетьман І. Виговський з головними силами вирушив проти воєводи Ромодановського, що спочатку стояв на кордоні. Однак воєвода встиг об'єднатися з князем Трубецьким і ранньою весною 1659 р. більш як стотисячна московська армія (дехто з сучасників оцінював її у 360 тисяч) під проводом князів Трубецького, Ромодановського Пожарського вирушила в Україну, знищуючи все на своєму шляху [25, 894].

Невеликі українські заслони відійшли у м. Срібне (прилуцький полк під командуванням Петра Дорошенка) та до Конотопа (ніжинський й чернігівський полки під командуванням ніжинського полковника Григорія Гуляницького). До Срібного була відправлена частина московського війська під командуванням князя Пожарського, котрий спалив місто. 16 квітня 1659 р. Трубецької підійшов до Конотопа, причому до нього долучився загін Безпалого. 21 квітня сюди ж дійшла решта московського війська під командуванням князів Ромодановського, Львова та Куракіна. Розпочалася тримісячна облога Конотопа (2 травня – 9 липня 1659 р.), який мужньо боронили 3 тисячі козаків [26, 79].

Тим часом на допомогу обложеним йшов гетьман Виговський із козацькими полками (16 тисяч), найманими військами сербів, поляків, німців, волохів (4 тисячі) [11, 405; 27, 69]. З півдня сюди швидко

просувався союзник гетьмана кримський хан Мухамед-Гірей IV, що вів за собою кримських татар і ногайські орди (30 тисяч) [11, 298; 28, 44].

Під Шаповалівкою 24 червня Виговський розгромив один із московських загонів і непомітно підійшов до Конотопа, де з'єднався з ханом, котрий встиг розбити під Говтвою 15-тисячне військо московитів. Виговський залишив у засідці половину своїх козаків із ордою, а сам несподівано напав на загни росіян біля Конотопа, завдавши ворогу великих втрат, почав відступати. Московське командування послало навздогін значну частину своєї армії під командуванням С. Пожарського. Інша її частина продовжувала облогу Конотопа. Кіннота Пожарського погналася за козаками Виговського аж на другий берег річки Сосновки, але не вся вона встигла переправитись. У цей час вдарили козаки із засідок, а з іншого боку – орда. Важка московська кіннота ніяк не могла розвернутися, застряла на переправі, де було багато багнистих місць. Як влучно зазначав невідомий автор віршованої хроніки, тут був не Конотоп, а справжні конотопи, де взята в кільце царська кіннота гинула не тільки від вогню й шаблі, але й тонучи у воді й болоті [4, 95–96]. Сили Пожарського були майже повністю винищені, а сам він потрапив у татарський полон і був обезголовлений за наказом хана.

Після цього, 9 липня, Виговський рушив на іншу частину російського війська, що стояла під Конотопом, але вже починала відступ. Почувши шум битви за стінами міста, на ворога вдарили й козаки Гуляницького. Московські війська, відбиваючись від наседаючих козаків і татар, стали прориватися до Путивля, де опинилися в облозі. Виговський швидко оволодів Ромнами, Лохвицею та іншими містами Посулля, міркував і про похід на Москву, як свого часу Сагайдачний і Дорошенко. Орда кинулася на московське порубіжжя прочищати йому шлях.

На полі Конотопської битви лягло понад 50 тисяч російського війська, хоча деякі сучасники називали й інші цифри [11, 303; 29, 62]. Так, Великий канцлер литовський Криштош Пац у своєму листі до князя Богуслава Радзивіла від 16 вересня 1659 р. визначав

втрапи російського війська аж у 130 тисяч [30, 185]. Чимало російського війська разом із представниками вищого командування потрапило у полон. Образно описав наслідки Конотопської битви російський історик С. Соловйов “Цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 років, загинув у один день, і ніколи вже після того цар московський не був у силі вивести в поле такого блискучого війська” [31, 46–47].

На жаль, Конотопська битва не привела до виграшу війни, що дало б змогу зберегти незалежність і суверенітет Української держави. У критичний для її долі момент знову активізувалася опозиція, яка висунула претендентом на булаву молодого Юрія Хмельницького, котрий не мав нічого за собою, крім гучного імені. Та його підтримали авторитетні полковники Іван Богун, Іван Сірко, та Тиміш Цицюра. Більшість українського народу не сприйняла Гадяцької угоди: неможливим здавався жодний союз із Польщею, з-під гніту якої кривавими битвами тільки що визволились. Боялися, що польські магнати і шляхта повернуться, знову буде панщина та окатоличення.

В цей час Іван Сірко підняв повстання на півдні, організував напад на Крим. Хан поспішив туди, покинувши Виговського, який не міг без татар продовжувати наступ на Москву.

Шанс визволити Україну від російського панування був втрачений. Нове московське військо знов посунуло в Україну. Щоб не допустити розпалювання громадянської війни, Виговський у кінці вересня 1659 р. склав гетьманську булаву, а на його місце було обрано Юрія Хмельницького. Вже 17 жовтня 1659 р. новий гетьман змушений був під тиском російських військ підписати у Переяславі новий московсько-український договір. Він був нерівноправний для України, яка із незалежної держави перетворювалася на автономну одиницю у складі московської імперії [32, 124].

Колишній гетьман через Хмільник і Полонне відступив наприкінці 1659 р. на Волинь до Степані й Дубна [5, 53].

У 1660–1663 рр. Виговський вів широке дипломатичне листування, не втрачав контактів із козаками, які все більше нарікали на московське панування, і сподівався на повернення собі гетьманської булави. Король Речі Посполитої, цінуючи Виговського як впливову в Україні особу й ініціатора Гадяцького трактату, надав йому міста Бар та Любомль і почесну посаду київського воєводи. В такому статусі він бере участь у військовій нараді у Львові (початок серпня 1660 р.), на якій був присутній король Ян Казимир [33, 166]. Цього ж року экс-гетьман купив містечко Руду на Галичині* [34, 7]. Навесні 1662 р. він провадив якісь секретні переговори з Ю. Хмельницьким, можливо, саме з приводу свого повернення на Гетьманщину [5, 55].

Як відзначив історик В. Горобець, політична діяльність экс-гетьмана завдавала “головного болю польському істеблішменту” [35, 320, 331]. Виговський все більше викликав його невдоволення, бо в глибині душі прагнув добитися рівноправних відносин між Україною-Гетьманщиною та Річчю Посполитою, тобто відродження повної незалежності України.

На той час гетьманська Україна розкололася на дві частини (Правобережну та Лівобережну), кожна з яких була автономною областю у складі Росії та Речі Посполитої і мала свого гетьмана. На Правобережній Україні гетьманом у 1662–1665 рр. був П. Тетеря. Відносини між І. Виговським і П. Тетерею у цей період значно загострилися. 26 лютого 1664 р. польський полковник С. Маховський вказав П. Тетері про необхідність остерігатися Виговського [36, 154]. Саме в цей час на Правобережній Україні вибухнуло повстання проти Речі Посполитої та гетьмана Тетері, яке очолювали Д. Сулимка, С. Височан, І. Сірко. Зв'язок із повстанцями підтримував Виговський, який був “мотором бунтів” і прагнув повернути цілісність Української держави періоду Б. Хмельницького, через що його було звинувачено у державній зраді [22, 533]. Колишнього гетьмана запросили у Вільхівець під Корсунь, де Тетеря і Маховський

---

* Сучасне с. Руда Жидачівського району Львівської області.

проводили нараду. Там Виговського заарештували, і 16 березня 1664 р. без суду розстріляли [37, 83–88, 186, 205–216].

Екс-гетьмана і його дружину поховали, як свідчить Чернігівський літопис, у Великому Скиту [38, 29–30]. Польський хроніст М. Ємйоловський вважав, що могила Виговських знаходиться біля містечка Руда, у маєтковому монастирі Вознесення Господнього села Юсиптичі* [39, 187]. Припускають, що після закриття цього Скиту у другій половині XVIII ст. могила Виговських була перенесена [40, 136]. Дослідження території монастиря у 2000–2002 рр. вказують на відсутність поховання [41, 219–304, 20–22, 60–66]. Слід зазначити, що у 1744 р. онук І. Виговського Констянтин біля садиби у м. Руда споруджує невелику церкву Різдва Пречистої Діви Марії, саме в цей час припиняються служби в йосиповицькому монастирі Вознесення Господнього, що наводить на думку про можливість перепоховання останків гетьмана ближче до садиби [42, 514]. У 2003–2007 рр. на території садиби Виговських було проведено окремі археологічні дослідження, які не розв'язали сповна всіх поставлених завдань [43, 51–55, 56–59, 60–66, 217–227]. Тому в майбутньому потрібно з'ясувати, де у XVIII ст. знаходилася церква Різдва Пречистої Діви Марії в с. Руда, під якою могли б міститися останки Виговських.

Діяльність Виговського у 1657–59 рр. як державника, дипломата, військовика прослідковується в намаганні зберегти цілісність України й утвердити авторитет і престиж гетьманської влади, започаткованої Богданом Хмельницьким.

Визначним військовим успіхом І. Виговського, безперечно, є перемога над багатотисячним московським військом у 1659 р. під Конотопом. У ній він творчо розвинув і застосував стратегію і тактику Б. Хмельницького, що дозволяє поставити І. Виговського в один ряд з видатними полководцями. Продовження військових традицій, утверджених

---

* Сучасне с. Йосиповичі Стрийського району Львівської області.

Б. Хмельницьким, у діях Виговського було не спонтанним, а осмисленим і послідовним.

Пройшовши шлях від писаря до гетьмана, Іван Виговський і після відходу від політичних справ залишався визначною постаттю на суспільно-політичній арені. Вихований у душі шляхетської демократії, Виговський ігнорував інтереси козацтва та селянства, що започаткувало процес “Руїни” Української держави, який згодом успішно використали Польща та Московщина для ліквідації української незалежності.

1. Соловьев С.М. Гетман Выговский // Отечественные записки. - 1859. - Т. СХХVII. - II. - С. 43-44; Востоков А. Судьба Выговских и Ивана Нечая // Киевская старина. - 1890. - Т. 24. - С. 35-46; Костомаров Н. Гетьмановане Ивана Выговскаго и Юрия Хмельницкого. - Тернополь, 1891. - Т. 6. - С. 1-112; Кулиш П. Выговщина. - Спб., 1901. - 26 с.; Грінченко Б. Іван Виговський: його життя і діла. - Черкаси, 1917. - Вид. 2. - 112 с.; Будзиновський В. Гадяцькі постулати і гетьман І. Виговський. - Львів, 1907. - 58 с.; Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький // Записки НТШ. - Львів, 1904. - Т. 59. - С. 1-40; Т. 60. - С. 41-70; його ж. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. - Львів, 1909. - Т. 87. - С. 5-36; Т. 89. - С. 46-90; його ж. Чуднівська кампанія 1660 р. // Записки НТШ. - Львів, 1912. - Т. 110. - С. 31-54; Т. 111. - С. 53-58; Т. 113. - С. 44-68; Т. 114. - 57-80; Т. 116. С. 40-68; його ж. Смерть Івана Виговського // Ювілейний збірник на пошану М. Грушевського. - К., 1928. - Т. I. - С. 205-216; Prohaska A. Wyhowski twórca Unii Nadiackiej i jego rodzina // Przewodnik naukowy i literacki. - Lwów, 1920. - Т. XLVI; Сенютович-Бережний В. Рід і родина Виговських (Історично-родовідна розвідка) // Укр. історик. - Нью-Йорк, Мюнхен, 1970. - Рік 7. - Ч. (1-3(25-27)). - С. 149-167; Степанков В.С. Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва (серпень 1657 – вересень 1659 р.) // Середньовічна Україна. - К., 1994. - С. 88-108; Апанович О. Гетьман І. Виговський – тактик і стратег // Наука і суспільство. - 1995. - № 9/10. - С. 54-58; Скрипник І. Легенда про гетьмана: 36 статей. - Івано-Франківськ, 1997; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. - К., 1998. - 448 с.; Сушинський Б. Гетьман Виговський: погляд з XXI століття. - Львів, 2002. - 288 с.; Бульвінський А. Конотопська битва 1659 р. // УІЖ. - 1998. - № 3. - С. 76-83, № 4. - С. 33-43; його ж. Матеріали до Українського Дипломатарію XVII століття:

каталог документів гетьмана Івана Виговського 1657-1659 років // Український археографічний щорічник. - К., Нью-Йорк, 2002. - Вип. 7. - С. 84; його ж. Дипломатичні зносини України в період гетьманування Івана Виговського (серпень 1657–серпень 1659 рр.) // УІЖ. - 2005. - № 1. - С. 125–138; Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. - К., 2004. - 84 с.; Пасічник М. Гетьман України Іван Виговський. - Львів, 2006. - 340 с.; Іван Виговський: Зб. ст. наук. конф., присвяченої чотирьохсотим роковинам від народження гетьмана війська Запорізького Івана Виговського. - Львів, 2006. - 90 с.; Конотопська битва: погляд через століття: Матеріали науково-теоретичної конф. 14 липня 2007 р. - Конотоп, 2007. - 60 с.

2. Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bogdana Chmielnickiego okresu "Ogniem i mieczem" (1648–1651). - Warszawa, 1999. - S. 141–142, 164.

3. Пам'ятки історії Східної Європи. - Острог-Варшава-Москва, 1999. - Т. V. - № 41. - С. 151; № 49. - С. 165–168.

4. Бібліотека Польської академії наук у Кракові. Відділ рукописів. - № 270. - Арк. 22; № 1275. - Арк. 84 зв. - Арк. 95–96.

5. Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський / Мицик Ю. - К., 2004. - 84 с.

6. Дзира Я. Іван Виговський як реформатор українського правопису та основоположник національної діалектології / Дзира Я. // Київ. - 1997. - № 11/12. - С. 133.

7. Крип'якевич І. До питання про авторство листів Богдана Хмельницького / Крип'якевич І. // Науково-інформаційний бюлетень АН УРСР. - 1964. - № 3. - С. 6, 18–21.

8. Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. - К., 1965. - № 142. - С. 444.

9. Бульвінський А. Матеріали до Українського Дипломатарію XVII століття: каталог документів гетьмана Івана Виговського 1657-1659 років / Бульвінський А. // Український археографічний щорічник. - К., Нью-Йорк, 2002. - Вип. 7. - С. 84.

10. Мицик Ю.А. Розвідники Богдана Хмельницького / Мицик Ю.А. // Прапор. - 1989. - № 5. - С. 157, 159.

11. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. - СПб., 1862. - Т. III. - С. 562; 1863. - Т. IV. - С. 122, 127; - 1872. - Т. VII. - № 62. - С. 179, 298, 303; - № 85; - 1875. - Т. VIII. - С. 392; - 1878. - Т. X. - С. 580, 590; 1892. - Т. 15. - С. 405.

12. Дорошенко А. Гетьман Петро Дорошенко / Дорошенко А. - Нью-Йорк, 1985. - С. 665.

13. Архив Юго-Западной России. - К., 1908. - Ч. 3. - Т. VI. - С. 102, 362–369, 817.

14. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. - М., 1954. - Т. 3. - С. 110–112, 222, 402.

15. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси / Грушевський М.С. - К., 1995. - Т. VIII. - Ч. 3. - С. 236, 239, 245.
16. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 52, оп. 2, № 65, арк. 750; № 366; ф. 309, оп. 1, спр. 1920.
17. *Supplementum ad historiae Russiae monumenta.* - 1848. - № 75. - S. 193-210.
18. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657 pp.). - К., 1961. - № 328–341.
19. *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі / Зашкільняк Л., Крикун М. - Львів, 2002. - С. 179–182.
20. *Величко С.* Літопис / Величко С. - К., 1991. - Т. I. - С. 145, 252.
21. *Сушинський Б.* Гетьман Виговський: погляд з XXI століття / Сушинський Б. - Львів, 2002. - 288 с. - С. 153–154, 165.
22. Бібліотека Чарторийських у Кракові. - ВР. - № 402. - Арк. 533; № 1656. - Арк. 546.
23. *Пасічник М.* Гетьман України Іван Виговський / Пасічник М. - Львів, 2006. - 340 с.
24. Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. - Барв. 5514. - С. 40.
25. Ягеллонська бібліотека у Кракові. Відділ рукописів. - № 5. - Арк. 894.
26. Літопис Самовидця. - К., 1971. - С. 79.
27. *Брик М.* Юрій Немирич на тлі історії України / Брик М. - Льоссер, 1974. - С. 69.
28. *Маркевич Н.* Історія Малороссии / Маркевич Н. - М., 1842. - Т. 2. - С. 44.
29. *Форстен Г.В.* Сношения Швеции и России во второй половине XVII ст. (1648–1700) / Форстен Г.В. // Журнал Министерства Народного Просвещения. - СПб., 1898 (май). - С. 62.
30. Архів головний актів давніх у Варшаві, ф. “Архів Радзивилів”, відділ 5, с. 185.
31. *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен Соловьев С.М. / - СПб., 1897. - Кн. 3. - Т. XI–XV. - С. 46–47.
32. *Савчук Н.О.* Діяльність уряду Ю. Хмельницького в умовах загострення суспільно-політичної ситуації в Українській державі (1659 – початок 1663 pp.) / Савчук Н.О. - Кам'янець-Подільський, 2001. - С. 124.
33. *Klaczewski W.* Jerzy Sebastian Lubomirski / Klaczewski W. - Wroclaw-Warszawa-Kraków, 2002. - С. 166.
34. *Dąbkowski P.* Z przeszłości Rudy i Kochawiny / Dąbkowski P. // Odbitka z “Księgi pamiątkowej 50-lecia gimnazjum IV im. Jana Długosza we Lwowie”. - Lwów, 1928. - S. 7.

35. *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою / Горобець В. - К., 2001. - С. 320, 331.

36. *Zbior pamiętnikow do dziejów Polski.* - Warszawa, 1859. - T. V. - S. 154.

37. *Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza.* - Warszawa, 1853. - Т. II. - S. 83-88; *Летопись Григорія Грабянки.* - К., 1854. - С. 186; *Герасимчук В.* Смерть Івана Виговського - С. 205-216.

38. *Черниговская летопись. Южнорусскія летописи / Открытые и изданные Н. Белозерским.* - К., 1856. - Т. 1. - С. 29-30.

39. *Jemiołowski M.* Pamiętnik dzieje Polski zawierajacy (1648-1679) / *Jemiołowski M.* - Warszawa, 1850. - S. 187.

40. *Мороз В.* Страчений за доносом // *Скрипник І.* Легенда про гетьмана: Зб. статей. - Івано-Франківськ, 1997. - С. 136.

41. *Рудий В.* Пізньосередньовічний монастир біля с. Йосиповичі на Стрийщині // *Археологічні дослідження Львівського університету.* - Львів, 2002. - Вип. 5. - С. 291-304; *Рудий В., Касюхнич В., Вітвицька Г.* Археологічні дослідження НДЛ-81 Львівського університету на Стрийщині в 2000-2001 роках // *Археологічні дослідження Львівського університету.* - Львів, 2003. - Вип. 6. - С. 20-22; *Рудий В.* Скляні вироби з маєтку Виговських // *Іван Виговський: Зб. ст. наук. конф., присвяченої чотирьохсотим роковинам від народження гетьмана війська Запорізького Івана Виговського.* - Львів, 2006. - С. 60-66.

42. Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького. Відділ рукописів, РкЛ-22, арк. 514.

43. *Рудий В.* З історії маєтку Виговських на Галичині // *Іван Виговський: Зб. ст. наук. конф., присвяченої чотирьохсотим роковинам від народження гетьмана війська Запорізького Івана Виговського.* - Львів, 2006. - С. 51-55; *його ж.* Археологічні дослідження на території садиби Виговських у с. Руда // *Там само.* - С. 56-59; *його ж.* Скляні вироби з маєтку Виговських // *Там само.* - С. 60-66; *його ж.* Пошуки місця поховання гетьмана Івана Виговського на Львівщині (За археологічними дослідженнями) // *Археологічні дослідження Львівського університету.* - Львів, 2007. - Вип. 10. - С. 217-227.

© В.Рудий, 2009

Надійшла до редколегії 23.01.2009.